

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

О. О. Кухаренко

Інститут народознавства НАН України,

Харківська державна академія культури

art-red@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, поховальний обряд, структурно-функціональний метод, обряди переходу, антиномії, медіація.

Метою дослідження є доведення можливості застосування методу структурно-функціонального аналізу для студіювання поховального циклу обрядів та узагальнення попередніх публікацій, присвячених побудові структури вказаного циклу національної обрядовості. Для дослідження взято інваріант поховальних обрядів, що є прийнятним більшості регіонів і етнографічних районів України. Створення структури відбувається шляхом розподілу кожного обряду циклу на складові епізоди за допомогою чітко визначених критеріїв: новорівневого чи узагальнюючого повтору події, соціальної метаморфози персонажів, зміни сакрального хронотопа, принципу постійного оновлення, зміни характеру дії. Структура, в результаті побудови, включила в себе п'ять обрядів; усі наступні дії визнані такими, що повторюють зміст поминального обіду. Завдяки використанню структури стало можливим виявлення антиномних пар та груп, що беруть участь в обрядах та виявляють приналежність до реального світу чи потойбіччя. Протистояння антиномій являють рушійну силу, завдяки якій здійснюються обрядові дії в середині циклу. Установлені межі розгортання хронотопа й поширення сакралізації, моменти виникнення, переміщення та ліквідації сакрального центру, розвиток медіативного процесу та провокування персонажами-медіаторами подальших обрядових дій. Визначені кульмінаційні епізоди кожного обряду, де сакралізація досягає максимального рівня. Указані обряди переходу – пролог, поховання на кладовищі, поминальний обід, і статуси головного об'єкту поховальних церемоній: мрець – похований – покійний. При цьому профанними статусами є мрець і покійний, а сакральним, що існує лише в межах обряду, є статус похованого. У результаті дослідження визначено головні завдання поховального циклу обрядів, до яких відносяться видалення мертвого тіла з території живих, доставлення небіжчика до потойбіччя, заховування в землю з метою подальшого відродження та включення його до складу померлих предків.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL STUDY OF THE UKRAINIAN FUNERAL RITES

O. Kukharenko

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Kharkiv State Academy of Culture

Key words: Ukrainian ritualism, family rites, funeral rite, structural and functional method, rites of passage, antinomy, mediation.

The aim of the study is to prove the possibility of applying the method of structural and functional analysis to study the funeral cycle of rites and generalizing of previous publications on the structure of this cycle of national ritualism. The invariant of funeral rites is taken for research, which is acceptable in most regions and ethnographic districts of Ukraine. The structure is created by dividing each rite of the cycle into constituent episodes using clearly defined criteria: new-level or generalized repetition of the event, social metamorphosis of characters, changes in the sacred chronotope, the principle of constant renewal, changes in the nature of action. The structure, as a result

of construction, included five rites; all subsequent actions are recognized as repeating the content of the funeral repast. Thanks to the use of the structure, it became possible to identify antinomic couples and groups that participate in rituals and show belonging to the real world or the afterlife. Confrontations of antinomies are the driving force through which ritual actions are performed in the middle of the cycle. The limits of chronotope deployment and spread of sacralization, moments of origin, movement and liquidation of the sacred center, development of the mediation process and provocation of further ritual actions by the mediating characters are established. The culminating episodes of each rite are defined, where sacralization reaches the maximum level. These rites of passage are the prologue, burial in the cemetery, funeral repast, and the statuses of the main object of funeral ceremonies: dead – buried – deceased. In this case, the profane statuses are the dead and the deceased, and the sacred status, which exists only within the rite, is the status of the buried. The study identified the main tasks of the funeral cycle of rites, which include removing the dead body from the territory of the living, bringing the deceased to the afterlife, burying in the ground for further revival and his inclusion in the composition of the dead ancestors.

Етнологічними дослідженнями української поховальної обрядовості займалися П. Чубинський, О. Потебня, М. Сумцов, О. Котляревський, Х. Ящуржинський, М. Грушевський, Д. Зеленін, К. Черв'як, Є. Кагаров, В. Камінський. Із сучасних дослідників темі традиційних поховальних обрядів свої праці присвятили А. Байбурін, О. Боряк, Н. Велецька, Р. Гузій, М. Маєрчик, О. Сєдакова та ін. Завдяки зазначеним авторам поховальна обрядовість є достатньо дослідженою, однак розгляд її з точки зору структурно-функціонального аналізу, започаткованого в працях К. Леві-Строса ¹, А. ван Геннепа ², В. Проппа ³, В. Тернера ⁴, має значні наукові перспективи. Ця стаття є своєрідним узагальненням публікацій, присвячених побудові ⁵ та дослідженню структури циклу українських традиційних поховальних обрядів ⁶.

Актуальність і наукова новизна теми дослідження визначаються поєднанням тематичних спрямувань: з одного боку – родинні обряди, зокрема поховальні, як найстійкіший компонент

української традиції, яка потребує вивчення й збереження; з іншого – доцільність впровадження етнологічного підходу в узгодженні з структурно-функціональним методом дослідження, що являє собою прогресивну й результативну методологію студіювання об'єктів національної традиції.

Український традиційний поховальний обряд в універсальному його вигляді, який може бути прийнятним для більшості регіонів і етнографічних районів України, являє собою не поодинокі дії, а цикл, утворений обрядовими діями, що являють пролог до циклу, підготовкою до поховання, похоронним обрядом вдома й на кладовищі, поминальним обідом, обрядом «розбудження» покійного, іншими заупокійними обрядами. Наявність прологу тут є очевидною, оскільки його утворює сам процес помирання та перехід від життя до смерті; при цьому всі обряди є повноцінними й композиційно довершеними.

Щоб створити структуру поховальної обрядовості, слід кожен обряд, що входить до поховального циклу, розкласти на складові. Такими складовими є епізоди, а сам процес членування можливо порівняти з тим, як свого часу К. Леві-Строс розподіляв міфи на міфемі ⁷. Слід зазначити, що вказаний процес не є довільним, оскільки здійснюється з використанням чітко визначених критеріїв поділу, до яких відносяться: новорівневий чи узагальнюючий повтор події, соціальна метаморфоза персонажів сакральної дії, зміна сакрального хронотопа, принцип постійного

¹ Леві-Строс К. Структурная антропология. М. : Глав. ред. восточной литературы, 1985. С. 183–207.

² Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М. : Восточ. лит-ра, 1999. С. 134–150.

³ Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. М. : Лабиринт, 2001. С. 20–25.

⁴ Тернер В. Символ и ритуал. М. : Наука, 1983. С. 204–264.

⁵ Kukharenko O. Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives // Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal. Muscat, 2018. № 2 (28). Р. 132–144.

⁶ Кухаренко О. О., Кухаренко А. В. Створення структури циклу українських традиційних поховальних обрядів // Культура України : зб. наук. пр. Харків : ХДАК, 2019. Вип. 64. С. 185–194.

⁷ Леві-Строс К. Структурная антропология. М. : Глав. ред. восточной литературы, 1985. С. 190–193.

оновлення, зміна характеру дії⁸. Наявність хоча б однієї з указаних ознак свідчить про перехід від одного епізоду до іншого в межах переходу від однієї складової до наступної. Використовуючи вказані критерії, можливо здійснити попередній поділ, який у подальшому мусить пройти верифікацію при дослідженні побудованої структури поховальних обрядів.

Таким чином на епізоди розкладено п'ять обрядів, включаючи пролог, підготовку до поховання, похорон удома, поховання на кладовищі, поминальний обід. Наступні дійсва поховального циклу – обряд розбудження покійника, третини чи дев'ятини, сороковини, інші поминальні дні родинного та календарного циклів – при детальному їхньому вивченні виявилися не чим іншим, як повторенням поминального обіду, який відбувається після поховання в день похорону. Тому означені обряди ні поділу на епізоди, ні окремого детального розгляду в межах цього дослідження не потребують.

Опісля розподілу п'яти обрядів, що склали структуру поховальної обрядовості, було визначено кульмінаційні епізоди, де сакралізація дій і предметів сягає найвищої точки розвитку. У пролозі кульмінація співпала зі смертю головного персонажа, в обряді підготовки до поховання – з епізодом нічного «сторожування душі», похорону вдома – супроводжування учасниками обряду тіла померлого на кладовище, поховання на кладовищі – запечатуванням священиком могили небіжчика. У сюжеті поминального обіду кульмінаційним епізодом було визначено ту подію, де учасники вживають обрядову їжу – поминальну кутю, щоб сприяти небіжчикові, закопаному на кладовищі, потрапити до потойбіччя.

Персонажами поховальних обрядів є мрець, члени його сім'ї й родичі, сусіди, друзі, односельці, служителі культу. Основоположні функції мають священик, паламар, члени церковного причту, присутні при відході душі; копачі й теслі; баби, які омивають і одягають мерця; близькі й сусіди, що стережуть душу; молодь, яка влаштовує нічні забави та інші.

Антиномії «помираючий – померлий», «живе – мертво» реалізуються вже в пролозі й дають перетворення головного персонажа з суб'єкта обрядових дій на об'єкт церемоніалу. Відбувається це під час настання смерті, після чого відкривається вхід до потойбіччя й, у результаті взаємодії, почи-

нається сакралізація реальності, яка розподіляє приналежність персонажів до цього й того світу. Якщо опозиція «священик – старі баби» є очевидною, то всі інші учасники обрядових дій, отримуючи певну дозу сакралізації, здатні змінювати свою приналежність.

Протиріччя в пролозі виникає між членами родини помираючого й усіма іншими учасниками, присутніми під час проведення обряду. Посередником для опозиційних гуртів і медіатором обрядової дії є священик, який ліквідує протиріччя між антиномними групами. Інший член церковного причту – паламар – також виступає як посередник, оскільки виконує роль інформатора, повідомляючи всім про смерть одного з членів сільської громади.

В обряді підготовки до поховання антиномії становлять: з одного боку, члени родини померлого, а з іншого – сусіди, друзі, молодь. Перші, піддані впливу сакралізації, являють собою взаємодію з потойбіччям, другі – з реальним світом. Протиставлення також виникають і на рівні символіки: домовина як будинок мерця протиставляється будинку живих; покладення до труни символізує перше переміщення з помешкання живих до помешкання мертвих. У результаті виникають інші антиномні пари: хата – домовина, тимчасова – вічна, стара – нова, тепла – холодна, світла – темна, де перші поняття в парах співвідносяться з реальністю, другі – потойбіччям.

Із кожним наступним обрядом і наступною дією до групи учасників, підданих сакралізації, приєднуються нові, які спочатку складають опозицію першим, а згодом приєднуються до загальної групи. Слід також відзначити протистояння між близькими родичами померлого, котрі кладуть тіло до домовини й виносять її з хати, та членами сім'ї, які за розвитком дії обряду не бажають погоджуватися з таким рішенням чи навіть намагаються перешкоджати.

Проводи небіжчика на кладовище вказують на видалення мертвого тіла не лише з хати, а також із двору та села. Так само, як труна після покладення до неї мерця перетворюється на домовину, яка на кладовищі, після поміщення до неї домовини, стає могилою.

Останнім долученням до загальної групи, як і останнім впливом сакралізації, слід уважати вживання куті на поминальному обіді. Але остаточною крапкою в протистоянні двох світів все ж є поява старців, як представників потойбіччя, на подвір'ї садиби похованого та пригощання їх обі-

⁸ Кухаренко О. О. Критерії поділу структури весільних обрядів // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. Київ, 2016. № 8. С. 36–49.

дом саме на подвір'ї, а не в хаті, де обідають інші учасники обряду.

Визначення кульмінаційних епізодів в обрядах поховального циклу демонструє, як саме в них відбуваються кардинальні зміни й наштотує на думку, що кожен обряд циклу здатен містити перехід учасників до нових соціальних статусів. Припущення про наявність зміни статусів головного персонажу поховальних обрядів у кожному наступному ритуалі дало такі результати: у пролозі помираючий стає мерцем, під час підготовки до поховання набуває статусу тіла, похорону вдома – небіжчика, поховання на кладовищі – похованого, поминального обіду – покійного. Основними профанними є початковий і кінцевий статуси – мрець і покійний, інші статуси – тіло, небіжчик, похований – відносяться до сакральних, що можуть існувати лише в рамках обряду. Статус помираючого не є ні основним, ні допоміжним; це стан у якому перебуває людина напередодні приходу смерті. Тому він існує саме в пролозі, коли сакралізація ще не набула необхідних розвитку та поширення.

У результаті проведеного дослідження та залучення інших наукових джерел було встановлено, що головними завданнями обрядового циклу є переміщення враженого смертю з помешкання живих до місця перебування небіжчиків і поховання його в могилі на кладовищі. Тому з п'яти статусів у структурі довелося залишити лише три: мрець – похований – покійний, завдяки чому перехідними обрядами слід уважати пролог, поховання на кладовищі та поминальний обід. Розподіл на допоховальні, поховальні й післяпоховальні ритуали можливий, але недоречний з огляду на незначний за розмірами поховальний цикл у порівнянні з весільним⁹.

З початком запуску обрядової дії в помешканні помираючого відбувається відкриття до реальності доступу джерела сакралізації з потойбіччя. У подальшому рівень її зростає, залучаючи до проведення обряду все більшу кількість дійових осіб та розгортаючись на все ширшу територію за певну одиницю часу.

Із кожним наступним приходом, з кожною подальшою дією учасників обряду стає все більше, а це означає, що сакральний центр постійно залучає до обрядових дій нових персонажів. Сакралізація поширюється на помешкання останніх та ті місця, які ці люди відвідують. Таким чином, хро-

нотоп включає в себе все більшу територію, що використовується для проведення обрядів. Але в подальшому учасники все одно мають повертатися до сакрального центру, який з'явився й перебуває в хаті померлого, де знаходиться до певного часу небіжчик.

Під час супроводження померлого на кладовище туди переміщується й сакральний центр. На момент поховання до обрядової дії залучається найбільша за весь час територія та відбувається сакралізація максимально розширеного хронотопу. Тому поховання на кладовищі має стати кульмінацією всього циклу поховальних обрядів. А це свідчить про наближення до закриття доступу до джерела сакралізації й ліквідацію сакрального центру. Усе, що відбувається після – обрядові дії поминального обіду та інші поминальні обряди існують за рахунок залишкової енергії, що надійшла раніше з сакрального джерела.

Завдяки вказаному студіюванню щодо розширення хронотопу та зростання рівня сакралізації вдалося встановити, що кульмінаційним епізодом поховального обіду є не споживання присутніми куті, а прихід до помешкання похованого старців, як представників потойбіччя, й пригостання їх обідом.

Подібно до вказаних процесів сакралізації відбувається ще один – медіативний, пов'язаний з епізодами медіації та персонажами-медіаторами, котрі провокують здійснення подальших обрядів¹⁰. У пролозі епізодом медіації, який також можна було б назвати передкульмінаційним, є той, де священик, родичі, сусіди й баби сходяться до хати помираючого. У такому випадку медіативними персонажами стають усі хто бере в цьому участь – священик, родичі, сусіди, баби.

Епізодами медіації наступних обрядів у результаті дослідження визначені: підготовка до поховання – люди ввечері сходяться до хати мерця (де персонажами-медіаторами є саме ці люди – родичі, друзі, знайомі, сусіди), похорон удома – родичі кладуть тіло в труну й виносять із хати (близькі родичі), поховання на кладовищі – домовину забивають і на сувоях полотна опускають в яму (копачі). А в поминальному обіді до медіативного епізоду слід включити два пункти: початок поминального обіду з обов'язковими стравами та піднесення представником рідні похованого по чарці горілки для присутніх учасників обряду. Це є цілком логічним, оскільки вказані пункти являють два різновиди одного епізоду, а персона-

⁹ Кухаренко О. О. Дослідження національної обрядовості за допомогою структури весільного циклу // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зап. Рівне : РДГУ, 2016. Вип. 23. С. 82–87.

¹⁰ Леви-Строс К. Структурная антропология. М. : Глав. ред. восточной литературы, 1985. С. 262–264.

жем-медіатором в обох різновидах виступає один і той самий представник рідні.

Таким чином, поховальний цикл відображає потрійний сенс обрядових дій: видалення мертвого тіла з території живих, доставлення небіжчика до потойбіччя, закопування в землю з метою подальшого відродження та включення його до складу померлих предків. При цьому всі три мети накладаються одна на одну й це пояснює певні протиріччя, що виникають у поховальних обрядах, та їхні узгодження завдяки проведенню самих обрядів.

Створена структура циклу дає розуміння, як крок за кроком, від епізоду до епізоду, померлого перетворюють на обрядовий атрибут, уподібнюють його до зерна чи зародка в утробі, а сам процес поховання – до сіви чи зачаття, й таким чином досягають поставленого головного завдання всього циклу поховальних обрядів – перетворити померлого на покійного, видалити його з території живих, доставити до потойбіччя, звідки він, шляхом відродження, буде опікуватися живими своїми родичами та нащадками.

References

- Hennep A. van. *Obriady perekhoda. Systematicheskoe yzucheniye obriadov*. Moskva: Vostoch. lyt-ra, 1999. 198 s.
- Kukhareno O. O. *Doslidzhennia natsionalnoi obriadovosti za dopomohoiu struktury vesilnoho tsyклу* // *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku: nauk. zap. Rivne: RDHU, 2016. Vyp. 23. S. 82–87.*
- Kukhareno O. *Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives* // *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal. Muscat, 2018. № 2 (28). S. 132–144.*
- Kukhareno O.O. *Kryterii podilu struktury vesilnykh obriadiv* // *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia. Kyiv, 2016. № 8. S. 36–49.*
- Kukhareno O. O., Kukhareno A. V. *Stvorennia struktury tsyклу ukrainskykh tradytsiinykh pokhvalnykh obriadiv* // *Kultura Ukrainy: zb. nauk. pr. Kharkiv : KhDAK, 2019. Vyp. 64. S. 185–194.*
- Levy-Stros K. *Strukturnaia antropolohyia*. Moskva: Hlav. red. vostochnoi lyteratury, 1985. 536 s.
- Propp V. YA. *Morfologiya volshebnoy skazki*. Moskva: Labirint, 2001. 192 s.
- Terner V. *Simvol i ritual*. Moskva: Nauka, 1983. 277 s.